

Connecting People

bak mobiltelefonens fasade – mobilens livssyklus fra vugge til grav

3 dokumentarfilmer ("Blodmobiler", "Tåremobiler" og "Giftmobiler") vist på NRK 1 i regi av Forbrukerinspektørene 14. oktober, 21. oktober og 28. Oktober

(<http://www.nrk.no/programmer/tv/fbi/1.6839130>).

En rekke nettartikler på i samme tidsrom (<http://www.nrk.no/programmer/tv/fbi/1.6801483>).

Egen debattsending på NRK 2 den 28. oktober.

NRK Forbrukerinspektørene

YOTO 0340 Oslo

Tel: 23046132

Fax: 23046130

Inger Sunde

Tel: 90571011

inger.sunde@nrk.no

Harald Eraker

Tel: 94151889

harald.eraker@nrk.no

1. INNLEDNING

Bakgrunn

Mobiltelefoner har blitt verdens mest solgte tekniske produkt. I Norge går det mot et salg av 2,5 millioner nye mobiler i 2009 – ny rekord til tross for finanskrisen. Mobilene har nådd inn til den minste avkrok på kloden vår. Med rette kan Nokias slagord – Connecting People – brukes om denne teknologien. Den er et fortreffelig redskap til å nå andre hvor som helst i verden og knytte folk sammen.

Men hva skjuler seg bak den glitrende mobilfasaden, som i stadig nye modeller fanger vår oppmerksomhet og kjøpelyst? Hvor starter en mobils ferd, og hvor slutter den? Hvem er det som gjør det mulig for oss å bytte ut mobiler nær sagt når som helst for en billig penge? Og hvilken pris betaler de?

Dette var spørsmål som opptok oss da Forbrukerinspektørene våren 2008 startet Connecting People-prosjektet. Prosjektet hadde sin opprinnelse i et internt stipend (Bristen-midler) hvor beste journalistiske ide fikk tid og ressurser til å utforske mulighetene for å realisere ideen. Forslaget om å gå bak fasaden på elektronikkindustriens reklame kom fra Sønn er livets journalist, Kristin Moksnes. Etter en tids grunnarbeid ble det vedtatt at prosjektet skulle iverksettes i FBI med Harald Eraker som journalist/researcher og Inger Sunde som journalist/regi.

Målet med Connecting People var å finne ut hvordan en mobils livssyklus ser ut. Vi ville ta for oss alt fra hvor råvarene til mobilene kommer fra til endestasjonen etter at vi som forbrukere har kvittet oss med dem. Fokuset skulle ikke ligge på det tekniske og produksjonsmessige, men på menneskene og miljøet som berøres under en mobils ferd fra vugge til grav.

Tanken var å vri på Nokias slagord og knytte oss forbrukere av mobiler i Norge til skjebnene bak mobilens fasade – Connecting People mellom oss og de som lager mobilene våre.

Resultat

Ferden i kjølvannet av mobilens livssyklus tok oss i løpet av 2008 og 2009 til utilgjengelige og bortgjemte avkroker i det krigsherjede Kongo og det strengt kontrollerte Kina. Og til organisert tyveri i Norge og smuglernes paradisi i Hong Kong.

I oktober 2009 ble til slutt Connecting People gjennom en serie på tre dokumentarer vist på NRK Forbrukerinspektørene. De tre episodene – ”Blodmobiler”, ”Tåremobiler” og ”Giftmobiler” – avslører barnearbeid og umenneskelige forhold i gruver, lange arbeidsdager og lovbrudd ved samlebandene, organisert kriminalitet og smugling, samt hasardiøse helseforhold for barn og voksne på de elektroniske avfallshaugene.

Mer spesielt vil vi trekke fram følgende interessante nye funn i forhold til mobilens livssyklus:

- Vi fant at Statens Pensjonsfond (Oljefondet) har eierinteresser i fabrikker i Kina som bryter kinesisk lov og hvor arbeidere jobber under uanstendige forhold. Fabrikkene leverer komponenter til Nokia, Samsung, Motorola og LG.
- Vi fant at Oljefondet også er inne i selskaper i Kongo som har gruvekontrakter som er under gransking, som har tvangsflyttet fattige mennesker for å få tilgang til mobilminerale, eller som har holdt skjult hvilke gruver de henter mobilminerale fra.
- Vi klarte å spore elektronisk avfall som ulovlig ble smuglet ut av Europa via Hong Kong inn i Kina.
- Vi klarte å spore kobolt fra gruvene i Katanga-provinsen som blir brukt av selskapet Umicore til å lage koboltkemikalier i Kina. Dette leveres til det kinesiske selskapet BYD, som igjen lager mobilbatterier til Nokia, Samsung, LG og Motorola.
- Vi fant igjen haugevis med ødelagte Nokia og Sony Ericsson mobiler, produsert i Norden, som giftig avfall i den kinesiske byen Guiyu.
- Vi avslørte og filmet organiserte grupper som stjeler elektronisk avfall fra Elkjøps største butikk på Lørenskog.
- Og ikke minst: Vi kom tett inn på unge kinesiske kvinner som med full identitet fortalte om de harde arbeidsvilkårene ved mobilsamlebandene, til tross for risikoen de løper for sine ytringer i det strengt kontrollerte Kina.

Metoder

Mange av de klassiske gravemetodene ble brukt i jakten på baksiden av mobilens medalje. Nettsider, rapporter, skipsregistre og årsmeldinger ble saumfart for å finne ut av eierforhold i selskaper, norske interesser, handelsforbindelser, produksjonstekniske data, tollstatistikker og internasjonale og nasjonale lovverk, etc.

Men for å muliggjøre Connecting People-serien var det andre metoder og framgangsmåter som var vel så viktige. Forholdene i Kongo og Kina var vanskelige. Mobilbransjen var lukket og smuglerne lysskye. Behovet for uortodokse metoder skulle vise seg nødvendig. Eksempelvis brukte vi metoder som skygging av transport, filming med skjult kamera, feltarbeid utenfor fabrikker, påberopelse av retten til å inspisere fabrikk som aksjonær i Oljefondet, dekkhistorier og ”la kamera gå”-filming i farlige situasjoner.

Denne metoderapporten vil i hovedsak ta for seg vår bruk og erfaring med denne type metoder.

Metodene som ble brukt for å lage de tre dokumentarene var til dels sammenfallende. Men land, kultur og saksområde, samt situasjoner som uventet oppsto, krevde også til dels forskjellig innfallsvinkler.

I stedet for å gå gjennom hver dokumentar for seg – eller gjennomgå arbeidet kronologisk, har vi delt metodebruken inn i egne kapitler med eksempler fra vårt arbeid som er hentet fra Kongo, Kina og Hong Kong, så vel som fra Norge.

2. UTFORMING OG AVGRENSING

Utfordringer

Allerede da vi startet researchen til Connecting People-prosjektet tidlig 2008, ble det raskt klart for oss at vi sto overfor flere store utfordringer.

For det første er mobiler et globalt produkt i utvidet forstand. De har en livssyklus som sammen med andre elektroniske produkter er blant de mest kompliserte i vår moderne verdensøkonomi. En mobil inneholder tusenvis av komponenter, laget av et stort antall mineraler og råmaterialer fra hele verden. Når en mobil settes sammen ved et samleband på en fabrikk et eller annet sted i verden, består den av komponenter laget av et ukjent antall underleverandører, gjerne fra forskjellige land. Og når en mobil kastes eller leveres inn til gjenvinning kan mobilavfallet ende opp i alle verdens fire hjørner.

For det andre oppdaget vi fort at mobilbransjen ikke var villig til å gi ut informasjon om produktkjeden og livssyklusen til sine mobiler. Selskapene holdt kortene sine tett til brystet i forhold til hvilke underleverandører de har, mens selskapene hevdet de ikke en gang visste hvor råvarene kommer fra.

For det tredje er mange av landene hvor mobilindustrien står sterkt preget av uroligheter eller streng kontroll og sensur. Det var ikke gitt at det var mulig å klare å komme bak fasaden og finne ut hvordan menneskene bak våre mobiler virkelig har det.

For det fjerde ble det klart at vi ikke bare kunne gå til dekket bord i andres fotspor. Det var ingen andre som hadde gjort en sammenhengende studie av livssyklusen som helhet eller filmet den lange og innviklede ferden til mobiltelefoner fra vugge til grav.

Første fase i research - Oversikten

Det var fra første stund åpenbart at det var umulig å beskrive livssyklusen til alle verdens mobiler. Vi måtte finne en mobils ferd fra fødsel til grav som var representativ for livssyklusen til mobiler generelt.

For å finne dette startet vi vinteren/våren 2008 med å sette oss inn i hele det mangslungne verdensbildet til mobilindustrien. Ellen Wesche Guttormsen fra Sånn er livet og FBI's Lisbeth Fauske Løland bidro med kartleggingen: Hvilke råvarer er viktige for mobiler? Hvor i verden utvinnes disse råvarene? Hvilke komponenter brukes råvarene til? Hvor produseres komponentene? Hvilke mobilselskaper får komponentene? Hvor settes mobilene sammen? Hva skjer med mobilene når de kastes eller leveres inn til resirkulering? Og så videre.

I første omgang søkte vi de skriftlige kildene. Rapporter ble lest, mobilselskapenes hjemmesider saumfart, fagtidsskrift gjennomgått, statistikker studert og utallige søk på nettet utført. På Nokias hjemmeside fant vi eksempelvis en nyttig oversikt over hvilke metaller og

råvarer som finnes i deres mobiler (<http://www.nokia.com/environment/we-create/creating-our-products/materials-and-substances>). I FN rapporter leste vi om handelen med mineraler fra konfliktområder (<http://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BFCF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/DRC%20S%202008%2043.pdf>). Studier fra organisasjonen BAN ga innblikk i den ulovlige eksporten av elektronisk avfall fra rike til fattige land (<http://www.ban.org/E-waste/technotrashfinalcomp.pdf>). Rapporter fra makeITfare tok for seg statistikker og arbeidsforholdene i elektronikkfabrikkene i Asia (<http://makeitfair.org/>). SFT i Norge hadde retningslinjer for returordninger og håndtering av elektronisk avfall. Og så videre.

Søket i de skriftlige kildene frambrakte raskt eksperter, journalister og aktivister som hadde personlig erfaring eller stor kunnskap om mobilen som produkt eller deler av mobilenes livssyklus. Dette førte oss ikke bare til vestlige land, men også til personer og organisasjoner i andre deler av verden.

Livssyklusen vedtas

I mai 2008 satt vi til slutt med så store mengder informasjon og oversikt over mobilbransjen at veien videre kunne staves. Vi hadde nå kunnskap om hvor i verden tyngdepunktene for de forskjellige stadiene i mobilens livssyklus lå. Basert på dette bestemte vi oss for å fokusere på mobilens livssyklus i tre stadier:

1. Mobilens fødsel – utvinning av mineraler til mobiler i gruver i Kongo

I Den demokratiske republikken Kongo finnes 3 av de viktigste mineralene/metallene til mobiltelefonen: Kobolt, tinn og coltan. Og de finnes i rikt monn i det krigsherjede landet. 40 prosent av verdens produksjon av kobolt kommer fra Kongo, rundt halvparten av verdens forekomster av coltan finnes i Kongo.

2. Mobilens ferdigstilling – produksjonen av deler til mobiler på fabrikker i Kina.

Mer enn halvparten av verdens mobiler lages i dag i Kina. Det kommunistiske regimet har nærmest blitt verdens fabrikk for elektroniske produkter. Alle de store mobilsekskapene har fabrikker og underleverandører i Kina.

3. Mobilens død – eksporten av mobiler/elektronisk avfall fra Vesten til Kina.

En ukjent mengde elektronisk avfall forsvinner ut av Norge og Vesten til ukjente adressater rundt omkring i verden. Kina er en av hovedmottakerne av dette avfallet, som blir smuglet inn via Hong Kong. En av byene i landet har nærmest druknet i elektronisk avfall fra Vesten.

Vi bestemte videre at våre øyne i utgangspunktet skulle være rettet mot alle de store mobilsekskapene. Men siden Nokia og Sony Ericsson er nordiske sekskaper, og dessuten de mest kjente merkene i Norge, ville vår oppmerksomhet være spesielt rettet mot deres mobiler i livssyklusen vi hadde merket av på kartet.

Vi vedtok at vi ville lage en dokumentar for hvert av de tre stadiene i livssyklusen. Det skulle vi gjøre ved å reise til Kongo, Hong Kong og Kina og filme jakten på mobiler og menneskene bak dem. Reisen til Kongo skulle foretas i oktober/november 2008, og til Kina/Hong Kong i februar 2009. I tillegg la vi inn i planer om filming her i Norge underveis med fokus på hva som skjer med mobiler som kasseres eller leveres inn til resirkulering.

3. FØR AVREISE – KARTLEGGING

Kartlegging

Etter at livssyklus og reiserute var bestemt, spisset vi inn kartleggingen. I forberedelsen til Kongo-reisen gjorde vi et omfattende kartleggingsarbeid av gruvesektoren i Katanga-provinsen. Gjennom lokale organisasjoner og kjentfolk fikk vi både tilgang til lokale undersøkelser og rapporter om gruvene.

Oversikten og de grundige studiene og analysene fant vi ikke minst i Belgia, som fram til 1960 styrte Kongo med jernhånd som sin koloni. Det belgiske instituttet GECO hadde oversikt over hver eneste gruve i Katanga-provinsen – inkludert de små uoffisielle gruvene – med tall og informasjon på alt fra hvor mange som jobbet i den enkelte gruva til hvem som sto som eiere av gruvene (<http://www.gecoproject.org/>). Hos den belgiske organisasjonen IPIS fant vi rapporter om arbeidsforhold og gruvepolitikken i provinsen, samt forskere med inngående kjennskap til Katanga-provinsen (<http://www.ipisresearch.be/>).

Kartleggingen førte oss også til organisasjoner som Global Witness, SwedWatch, DanWatch og SOMO i Nederland. Disse hadde alle gitt ut rapporter om forholdene i gruvene i Katanga-provinsen. Rapportene omtalte to store aktører i provinsen: Det belgiske selskapet Umicore og det svensk-amerikanske selskapet Tenke Fungurume Mining.

Kartleggingen før Kina/Hong Kong-reisen innebar for det første at vi saumfarte produsenter av mobiler og underleverandører i landet. Også her var de lokale kildene av uvurderlig nytte. Ikke minst gjaldt dette flere organisasjoner og personer i Hong Kong, som gjennom en årrekke både hadde jobbet med og publisert rapporter om arbeiderrettigheter, migrantarbeidere og problemstillinger knyttet til elektronisk avfall i Kina.

Flere av organisasjonene hadde et nært samarbeid med europeiske og amerikanske organisasjoner. SACOM hadde for eksempel gitt ut flere rapporter sammen med organisasjoner i Europa knyttet til makeITfare-kampanjen, hvor organisasjonens medarbeidere hadde stått for feltarbeidet (<http://makeitfair.org/the-facts/reports>). Flere av rapportene tok for seg arbeidsforhold og menneskerettighetsspørsmål knyttet til fabrikker som leverte komponenter til blant annet Nokia og Sony Ericssons mobiler (lenker).

Det samme gjaldt Greenpeace i Hong Kong. I nært samarbeid med den internasjonale organisasjonen BAN hadde de foretatt studier av miljøet relatert til elektronisk avfall inne i fastlands-Kina (<http://www.greenpeace.org/china/en/campaigns/toxics>). Vi fant også fram til medisinske studier ved universitetet i Shantou, som gjennom flere år hadde undersøkt helsen til gravide og nyfødte i en by i Kina.

En annen kilde til forhold relatert til elektronisk avfall var YouTube. Søk førte for eksempel fram til private videoopptak foretatt av en kinesisk amerikaner som på egen hånd hadde reist til Kina og filmet graverende forhold relatert til elektronisk avfall (<http://www.youtube.com/watch?v=EXzsqTFwV3Q&feature=related>). Dette var medvirkende årsak til hvilken by vi valgte å reise til for å dekke disse problemstillingene.

Resultat av kartleggingen

Kartleggingen pekte ut følgende konkrete mål som vi bestemte oss for å jakte på under våre reiser:

- Koboltgruva Kawama i Katanga-provinsen hvor 4-5000 koboltgravere med bare hender og primitive redskaper graver ut det viktige mineralet til mobilbatterier.
- Kongos største gruveprosjekt Tenke Fungurume Mining som sitter på verdens største forekomster av kobolt og kobber i Katanga-provinsen.

- Umicore, et selskap som kjøper kobolt fra Katanga-provinsen og som er verdensledende når det gjelder koboltkemikalier til mobilbatterier.
- Flextronics Xixiang og BYD Baolong, to fabrikker i byen Shenzhen i Kina, som med tusenvis av unge jenter fra landsbygda produserer komponenter for de store mobilselskapene (henholdsvis mobilladere og mobilbatterier).
- Umicores fabrikk som produserer koboltkemikalier i byen Jiangmen i Kina.
- Nokias mobilfabrikk i byen Dongguang i Kina, en av flere fabrikker Nokia selv eier hvor mobilene settes i sammen til sluttprodukt.
- Byen Guiyu i Kina hvor hele befolkningen og migrantarbeidere er involvert i å demontere farlig elektronisk avfall fra hele verden.
- Havneområdet i Hong Kong og grenseområdene mot Kina hvor elektronisk avfall fra hele verden blir smuglet inn.
- SFTs kontroller av konteinere ut fra Oslo havn og innleveringsområdene for elektronisk avfall hos Elkjøp i Norge.

Gjennom kartleggingen fant vi ut at det fantes **norske interesser** knyttet til målene våre. Aksjeporteføljen til Statens Pensjonsfond (Oljefondet) viste at Norge hadde eierinteresser på til sammen over **en halv milliard norske kroner** i gruveselskapet Tenke Fungurume Mining i Kongo, koboltselskapet Umicore og de kinesiske mobilfabrikkene Flextronics og BYD.

4. KONTAKTER

Jakten på kontakter

En av de avgjørende faktorene for å komme bak mobilens fasade var å skaffe seg de rette kontaktene (hjelpere/tolker/kjentfolk/døråpnere), ikke minst i Kongo og Kina. Vi hadde satt oss som mål å komme nært innpå og i tale med mennesker som jobber med mobiltelefonens syklus fra vugge til grav – og få dem til å fortelle åpent for kamera om deres erfaringer. I land som Kongo og Kina er det lettere sagt enn gjort.

Den demokratiske republikken Kongo er på størrelse med Vest-Europa. Dårlig utbygd infrastruktur og lange avstander gjør deler av landet til dels svært uframkommelig. Kongo har en blodig historie og er fremdeles preget av krig og uroligheter. Korrupsjon er svært utbredt i landet. Utenlandske journalister må ha spesialtillatelse for å komme seg inn i gruvene.

Kina er også enormt og som et kontinent å regne. Her er det ikke infrastrukturen, men systemet som gjør arbeidsforholdene vanskelige. Landet er gjennomsyret av kontroll over befolkningen med alvorlige konsekvenser for ytringer som går mot myndighetene. Utenlandske journalister blir gjerne nøye overvåket.

Tatt i betraktning de vanskelige forholdene i Kongo, var det helt avgjørende for oss å skaffe gode og tillitsvekkende kontakter som både kunne hjelpe oss gjennom byråkrati og språkbarrierer, og som kunne skaffe oss innpass i Kawama-gruvene og Tenke Fungurume-prosjektet. Kartleggingen hadde vist oss at gruvene var svært vanskelige å få innpass i.

Når det gjaldt fabrikkene til Flextronics og BYD i industribyen Shenzhen nær grensa til Hong Kong, var målet vårt ikke bare å snakke med de unge jentene som jobber ved samlebåndene i byen. Vi ville også være med dem hjem til deres familier på landsbygda, noe som krevde kontakt gjennom personer som hadde fabrikkjentenes tillit. Dessuten ville dette kunne bety reising langt utenfor turistenes allfarvei og innebære at vi som utlendinger med kamerautstyr lett ble lagt merke til og mistenkeliggjort.

Guiyu, den kinesiske byen som tar imot farlig elektronisk avfall fra Vesten, var heller intet sted å satse på å reise til uten kjentfolk. Rapportene gikk ut på at media generelt, og utenlandske journalister spesielt, ikke er velkommen i byen.

Telefon og e-post ble over en periode på mange måneder brukt til å saumfare kontakter i Kongo, Hong Kong og Kina. Journalister, menneskerettighetsaktivister, miljøvernere, misjonærer, foretningsfolk med flere – både i Norge, Europa og ellers i verden – sto på lista over folk vi forhørte oss hos.

Flere ganger trodde vi at vi hadde skaffet oss de nødvendige kontaktene, for så å oppleve at de likevel ikke kunne bistå oss av forskjellige grunner. Vi sørget også for å sjekke ut kontakter vi fikk anbefalt for å sikre at vi ikke endte opp med feil personer. I Kongo trodde vi en stund at vi hadde fått en avtale med en person som ville passe svært godt. Men da vi sjekket hans ”rulleblad” viste det seg at han akkurat hadde fått jobb hos en organisasjon som har nære forbindelser og bindinger til gruveselskapene i Katanga-provinsen. Følgelig bestemte vi oss for å droppe samarbeidet med vedkommende.

Dårlige telefonlinjer i Kongo gjorde for øvrig at vi etter hvert hovedsakelig måtte basere oss på e-poster. Men heller ikke dette var enkelt. Stadig vekk hørte vi ikke fra aktuelle personer i Katanga-provinsen, for så å få beskjed seinere om at nettet i området hadde ligget nede på grunn av strømbrydd.

I Kina støtte vi på et annet problem. På jakten etter gode kontakter inne i landet, var vi til dels avhengige av å sondere terrenget og gjøre avtaler gjennom personer i Hong Kong. Disse måtte reise inn i Kina og snakke ansikt til ansikt med de mulige kontaktene. Dette både på grunn av språkproblemer, men også fordi folk i Kina er redde for å kommunisere med omverdenen om kontroversielle spørsmål. Det kunne derfor ta både uker og måneder før vi fikk svarene vi ventet på.

Kontakter i Kongo

Arbeidet med å skaffe de rette kontaktene i Kongo varte nesten helt fram til den planlagte avreisen 20. oktober. Da hadde vi fått i havn to avtaler som vi håpet skulle dekke våre behov. I provinshovedstaden Lubumbashi skulle Golden Misabiko fra menneskerettighetsorganisasjonen ASADHO hjelpe oss. Ute i gruveområdene skulle journalisten Gaston Mushid bistå.

Golden Misabiko kjente godt byråkratiet i provinsen og hadde erfaring med å hjelpe utlendinger med å skaffe de nødvendige tillatelsene, som skulle vise seg å være svært omfattende. Han og hans organisasjon hadde dessuten i en årrekke jobbet med menneskerettighetsspørsmål knyttet til gruveindustrien i Katanga-provinsen, blant annet Tenke Fungurume Mining som sto på lista vår.

Gaston Mushid på sin side hadde lang erfaring med å rapportere om arbeidsforholdene i koboltgruvene. Han kjente industrien ut og inn og hadde personlige venner blant gruvearbeiderne. Dessuten hadde han opplevd å bli truet på livet for sitt kritiske blikk på arbeidsforholdene, en erfaring som skulle komme oss til nytte. Han hadde i tillegg flere ganger vært i Kawama-gruva som vi skulle til, og kjente forholdene der godt.

Jakten på kontakter ga også gevinst på andre måter. En av dem vi fikk anbefalt, Silvain Lukonge, viste seg å selv drive med transport av kobolt og andre mineraler ut av Katanga-

provinsen. I stedet for å bruke han som kontakt, gjorde vi avtaler om å intervju ham og filme hans virke som transportør.

Kontakter i Kina/Hong Kong

For reisen til Kina/Hong Kong ble to personer valgt ut som våre hovedkontakter. Jenny Chan er leder av organisasjonen SACOM i Hong Kong, som i en årrekke har jobbet med arbeiderrettigheter i Kina (<http://sacom.hk/>). Jenny Chan hadde i dette arbeidet også selv hatt erfaring med å bli smuglet inn og bodd i kortere perioder i fabrikkinternatene sammen med unge kinesiske jenter. Den andre hovedkontakten var Lai Yun i Greenpeace Hong Kong/Kina (<http://www.greenpeace.org/china/en/>). Han hadde flere ganger selv vært i den elektroniske avfallsbyen Guiyu og foretatt undersøkelser.

Fordelen med begge var også at de hadde et godt kontaktnett og kolleger inne i fastlands Kina. Jenny Changs kontakter i fabrikkbyen Shenzhen hadde jevnlig kontakt med unge jenter som jobber ved mobilsamlebåndene, mens Lai Yuns kontakter i avfallsbyen Guiyu var en drosjesjåfør og kjentmann i miljøet. Lai Yun introduserte oss også til en professor ved universitetet i Shantou, Xia Huo, som gjennom en årrekke hadde forsket på helsevirkningene av elektronisk avfall på gravide og nyfødte i Guiyu.

Når det gjaldt smuglerruta av elektronisk avfall fra Hong Kong til Kina, hadde både Lai Yun og leder av BAN, Jim Puckett, erfaringer og verdifulle tips til hvordan vi skulle gripe dette an (BAN jobber for overholdelse av Basel konvensjonen som forbyr eksport av giftig avfall fra rike til fattige land).

Stengte dører

Mens arbeidet med lokale kontakter bar frukter, møtte vi stengte dører når det gjaldt mobilindustrien. I Kongo gjaldt det ikke minst gruveprosjektet Tenke Fungurume Mining, Kongos største gruveprosjekt. Vår forespørsel om å få besøke gruveområdet og intervju ledelsen ble blank avvist av eierselskapet Freeport McMoRan i USA. De nektet oss også innpass hos et tusentalls mennesker som hadde blitt tvangsflyttet til fordel for gruvedriften, fordi disse bodde i midlertidige leire innenfor konsesjonsområdet.

Også når det gjaldt Kina møtte vi stengte dører hos næringslivet. Vi tok lenge før avreise kontakt med tre forskjellige fabrikker som produserer deler for de store mobilskapene, inkludert Flextronics Xixiang. Alle avsto forespørselen om intervju eller besøk i fabrikk med begrunnelse i at det var høysesong og for travelt.

Heller ikke mobilskapene var samarbeidsvillige. Både Nokia og Sony Ericsson avsto vår forespørsel om å få informasjon om deres underleverandører i Kina generelt, og Shenzhen spesielt. Unnskyldningen deres var ”bedriftshemmeligheter”. Nokia avviste også vår forespørsel om å få besøke deres egen mobilfabrikk i Dongguan, nabobyen til Shenzhen.

5. TILLATELSER OG FOTOGRAFER

Med eller uten journalistvisa?

Reisene til Kongo i oktober/november 2008 og til Kina/Hong Kong i februar 2009 ble gjort ut ifra to grunnleggende forskjellige premisser, som til dels påvirket arbeidet og metodene vi brukte.

Til Kongo dro vi på den formelt riktige måten. Vi var tre personer fra NRK som reiste (regissør, journalist og fotograf), og alle tre søkte og fikk journalistvisa. Da vi kom til

provinshovedstaden Lubumbashi i Katanga-provinsen, søkte vi om filmtillatelse og alle de andre nødvendige papirene.

Vi valgte derimot å reise som ordinære turister til Kina/Hong Kong. Vi tok nå ikke med egen fotograf fra NRK. I stedet hyret vi en fotograf i Kina som jobbet for oss de tre ukene vi var i Kina og Hong Kong. Fotografen heter Mika Koskinen og er finsk. Men han har bodd i 15 år i Kina, er gift med en kinesisk kvinne og snakker kinesisk flytende.

Årsaken til de forskjellige tilnæringsmåtene var flere, og ikke minst erfaringene fra Kongo-reisen. Den første uka i Lubumbashi utviklet seg til et mareritt i forhold til søknader om tillatelser av forskjellige slag: Generell filmtillatelse fra informasjonsministeriet, tillatelse til å filme i gruvene fra gruvepolitiet, godkjenning av invitasjon fra organisasjon som var ansvarlig for vårt besøk og stempler fra sikkerhetspolitiet og andre instansen.

Da vi så hadde fått papirene i orden og sto klar til avreise til gruveområdene en dags reise lenger inn i landet, kom plutselig sjefen for informasjonsministeriet til hotellet vårt og ga beskjed om at den kostbare filmtillatelsen (kostet oss 500 US dollar) vår var annullert. Hans forklaring var sikkerhetssituasjonen i landet (bare noen dager etter at vi kom til Kongo, blusset krigshandlingene opp i den østlige delen av landet).

Deportert av sikkerhetspolitiet

Takket være våre kontakter, tidligere nevnte Golden Misabiko og Gaston Mushid, fikk vi med nød og neppe filmtillatelse fra gruveministeren i Katanga-provinsen noen dager senere og kunne likevel reise inn til Kawama-gruven.

Men problemene var ikke over med det. Da vi kom til Kawama-gruven ble vi møtt av gruvepolitiet og den lokale komiteen for gruelandsbyen (5000 koboltgraverne bor i plastikk skur rett ved gruva). Igjen måtte vi få godkjenning og betale for å få filme i gruva.

Dette gikk greit helt til neste ettermiddag. Da fikk vi midt under filmingen plutselig beskjed om å stoppe arbeidet. En vakt fra gruvepolitiet eskorterte oss til sikkerhetspolitiets stasjon i nærmeste by, hvor vi ble fratatt pass og fortalt at vi ikke lenger fikk filme i Kongo. Neste dag ble vi deportert tilbake til provinshovedstaden Lubumbashi hvor vi satt i forhør i 6 timer. Passene fikk vi først tilbake i det vi forlot Kongo og reiste tilbake til Norge.

Til tross for de store problemene vi hadde med filmtillatelse, fikk vi likevel dokumentert de harde og uverdige forholdene koboltgraverne arbeider og lever under i Kongo, samt andre elementer av begynnelsen på mobilens livssyklus. Men flere av våre opprinnelige mål måtte skrinlegges. Utbruddet av krigshandlinger i det østlige Kongo skulle også føre til store problemer (se punkt i siste kapittel). Erfaringene fra Kongo høsten 2008 gjorde at vi valgte en annen strategi til Kina-turen vinteren 2008/2009.

Sightseeing i Kina

Det var imidlertid ikke bare erfaringene fra Kongo som gjorde at vi reiste til Kina uten journalistvisa. Flere erfarne dokumentarister og journalister anbefalte oss å la være å søke journalistvisa. Det ville medføre at vi måtte ha oppgitt nøyaktig hvor i Kina vi skulle og hvem vi skulle snakke med, samt at en myndighetsperson ville ha fotfulgt oss. Muligheten til å snakke fritt med fabrikkarbeidere eller andre ville da ha vært utenkelig.

Erfaringen vår ble da også svært positiv: Som turister klarte vi i høyeste grad å komme under myndighetenes ”radar” på vår å reise i Kina som ”turister”. Ikke en eneste gang i løpet av 3 uker ble vi stanset av offisielle personer og bedt om identifikasjon eller pass. Og det selv om vi i mange sammenhenger filmet og snakket med folk i sensitive områder.

Enda viktigere for resultatet av filmingen var det kanskje at vi valgte en ”lokal” kameramann. For det første hadde Mika Koskinen sitt eget kamera. Dermed trengte vi ikke ha med kamerautstyr inn i Kina som kunne ha forkludret vårt besøk som ”turister”. Mika hadde dessuten alle papirene i orden, han hadde filmtillatelsen vi ikke hadde. For det andre hadde Mika Koskinen – til tross for at han stakk seg ut som hvit mann, svært gode forutsetninger for å få innpass hos folk. Han hadde 15 års erfaring med filming i Kina. Med kinesisk kone og barn på kinesisk skole kjente han kulturen og språket godt.

Dette gjorde at vi både fikk innpass hos og kunne fange opp situasjoner som ellers ville vært svært vanskelige, selv om vi hadde hatt en tolk gående i hælene våre. Der vi som nordmenn ellers lett kunne ha gått glipp av vesentlige situasjoner og opplysninger, kunne Mika Koskinen være den ”flua på veggen” som gjør at dokumentarer får den nærheten og nerven som er nødvendig når menneskers slaving for våre produkter er tema.

Filmsikkerhet

Vår kameramann kunne også fange opp farlige og ubehagelige situasjoner, slik vi for eksempel opplevde flere ganger da vi ble truet og jaget i avfallsbyen Guiyu eller ved smuglerdepotene i Hong Kong. Dette ga oss både tryggheten til å filme disse situasjonene og til å vite når tiden var moden til å gi seg.

Skulle vi likevel havne i problemer som gjorde at vi risikerte konfiskering av filmen vi hadde i kamera, hadde vi følgende plan klar: Mika Koskinens kamera tar både diskett og tape. Vi sørget derfor for at kamera ikke bare inneholdt disketten som vi filmet på. I tillegg hadde vi hele tiden en tape liggende i kamera med klassiske turistbilder på. Dersom situasjonen ble presset og smuglerne, politiet eller andre forlangte å få filmen i kamera, ville vi ha gitt dem turistbildene. Når det gjaldt alle opptakene vi til en hver tid hadde gjort i Kina og Hong Kong, ble de fortløpende lagt inn på to forskjellige harddisker. Harddiskene ble oppbevart atskilt i fall tyveri eller konfiskering.

Vi fikk heldigvis ikke behov for dekkoperasjonene våre – som nevnt fikk vi ikke problemer med å reise som ”turister” i Kina. I Kongo gikk det verre. Da vi ble anholdt av sikkerhetspolitiet i koboltgruven og fikk beskjed om at vi ville bli deportert til provinshovedstaden neste dag, fryktet vi aller mest at de skulle konfiskere filmmaterialet vårt. Vi fikk derfor arrangert at noen tok med seg alle tapene og sendte dem med DHL fra en by i Kongo til Norge.

6. TETT INN PÅ FOLK

Med full identitet

Den kanskje største utfordringen med denne type dokumentarer som avslører hvordan arbeidsforholdene er hos multinasjonale selskaper i kritisherjede og lukkede land, er å få mennesker til å stå åpent fram med full identitet og fortelle sin historie. På grunn av frykten for represalier og tap av jobb, er det vanlige at slike programmer baserer seg på arbeidere som anonymt kritiserer sine arbeidsgivere – med fare for tap av både identifikasjon og troverdighet.

Ikke minst gjelder dette for Kina, hvor regelen er millioner av unge ”lydige og snille” jenter fra landsbygda (migrantarbeidere) som uten å mukke jobber på samlebandene – og hvor journalister og kameraer ikke slipper inn i fabrikkene. I de utallige rapportene vi hadde lest på forhånd om forholdene ved fabrikker i Kina, var alt basert på anonyme intervjuer med arbeiderne. Selv Jenny Chans (vår kontakt i Hong Kong) omfattende feltstudier og rapporter var basert på anonymitet.

I Connecting People-serien lyktes vi likevel å få de unge kinesiske jentene til å snakke åpent ut foran kamera. Arbeiderne vi snakket med ved BYD Baolong-fabrikken (som lager mobilbatterier) ville bare la seg intervjuer anonymt med skjult identitet. Men etter en langvarig prosess lyktes det oss å få tillit hos fabrikkjentene på Flextronics Xixiang i Shenzhen. Gjennom flere måneder og timevis med telesamtaler med Jenny Chan i Hong Kong, diskuterte vi hvordan vi best skulle få arbeidere fra Flextronics Xixiang-fabrikken til å fortelle sine usminkede historier om livet i fabrikken for åpent kamera.

Vi konkluderte etter hvert med at det beste ville være å møte flere arbeidere samtidig og gjøre gruppeintervju med dem. Dette ville forhåpentligvis gjøre de unge jentene tryggere (i forhold til arbeidsgiver) og mindre sjenerte (i møte med utlendinger). Jenny Chan tok med seg våre samtaler og ideer videre til sine kontakter i Kina – eller reiste selv inn for å prate med arbeiderne i Shenzhen. Sakte men sikkert sirklet vi inn en gruppe arbeidere som var villige til å møte oss og fortelle om forholdene ved Flextronics-fabrikken – og som sa ja til å la seg intervjuer uten å skjule sin identitet.

Erfaringene med gruppeintervju ble veldig gode. Vi fikk intervjuet 6 arbeidere som gjennom to lengre møter på et avlukke i en restaurant like ved fabrikken åpent fortalte om de harde arbeidsforholdene hos Flextronics Xixiang. Sjenertheten og uttrykgheten forsvant veldig fort. Arbeiderne ufylte hverandre og samtalen fløt naturlig og åpent.

Samtidig førte gruppeintervjuene til at vi fikk sikrere informasjon fra arbeiderne. Hukommelsen til en enkelt person kan være upålitelig. Detaljer kan være vanskelig å huske. Under gruppeintervjuene opplevde vi flere ganger at arbeiderne korrigerer hverandre og gjennom diskusjoner kom fram til for eksempel datoer eller tall som var viktige for deres historier.

Hovedperson

Men for virkelig å komme inn på hvordan jentene fra landsbygda opplevde å stå dag og natt for å produsere våre mobiler på samlebandene i Shenzhen, trengte vi å komme enda nærmere inn på deres liv enn det som var mulig gjennom noen intervjuer. Vi ville ha en hovedperson i dokumentaren som vi kunne bli med til sin hjembygd og som kunne vise oss livet som migrantarbeider.

Det fikk vi i 18 år gamle Liying. Hun hadde nettopp sluttet i jobben på Flextronics Xixiang-fabrikken fordi hun ikke orket arbeidsforholdene der, og sto friere til å snakke åpent. Høsten 2008 hadde hun reist hjem til sin familie i Henan-provinsen (et døgnns reise fra Shenzhen innover i Kina). Også nå benyttet vi oss av Jenny Chans kontakter i Kina for å forhøre oss med og få tillit hos Liying og hennes foreldre. En av kontaktene reiste helt til landsbyen deres i Henan-provinsen for å legge fram ønsket fra NRKs filmteam om å besøke og filme hjemme hos dem.

Liyong og familien ga til slutt sitt samtykke. I begynnelsen av februar – under kinesisk nyttår – startet vår Kina-reise nettopp hjemme hos Liyong. Hun fortalte åpent og villig om hvordan det hadde vært å jobbe som migrantarbeider siden hun var 14 år i fabrikkene i Shenzhen. Hennes foreldre delte sine tanker om hvordan det er å måtte la sin datter reise bort i årevis for å bidra til bondefamiliens gjeldstynget økonomi.

Tidsaspektet

En annen vesentlig faktor for å komme tett inn på personer, fange opp situasjoner og unngå misforståelser, er tidsfaktoren. Vi la derfor opp til å ha god tid på mange av stedene vi var. Vi presentere oss grundig før vi startet å filme – i stedet for å satse på ”hit and run”-metoden. Da vi dro til Liyongs barndomshjem på den kinesiske landsbygda, hadde vi fått avtale om å bo hos familie i tre døgn. Den første kvelden brukte vi til å bli kjent med Liyong og hennes foreldre. Da vi startet filmingen morgenen etter, var Liyong og foreldrene hennes allerede begynt å venne seg til at de hadde fremmede utlendinger i huset.

På grunn av at vi hadde god tid hos Liyong, fanget vi tilfeldigvis opp flere viktige og uvurderlige situasjoner: Foreldrene som begynte å mase på Liyong om at hun måtte tilbake til byen for å skaffe seg fabrikkjobb på grunn av familiens økonomiske situasjon, samtalen mellom Liyong og moren da Liyong fortalte at hun hadde bestemt seg for å dra tilbake til Shenzhen for å lete etter jobb, Liyong når hun reiser fra foreldrene sine og vet at hun kanskje ikke ser dem igjen på ett eller to år, Liyong som gråtende får telefon fra sine bekymrede foreldre når hun har kommet til Shenzhen, etc

Det at vi la opp til så god tid og faktisk bodde hjemme hos Liyongs familie, førte også til at vi var til stede og spontant kunne hive oss rundt og bli med henne på den 22 timers bussturen fra landsbyen til Shenzhen. På bussen møtte vi i tillegg mange andre migrantjenter på vei til fabrikkene i Shenzhen som vi også fikk snakket med.

Også i Guiyu, som formelig drukner i elektronisk avfall fra hele verden, var tiden avgjørende. Andre journalister og filmteam har etter det vi kjenner til stort sett vært der i kort tid, for så å bli jagd bort. Vi hadde satt av 3 dager i byen og reiste inn igjen hver gang vi ble jaget ut av byen. Dette gjorde det mulig for oss å dekke store deler av byen og både få unike bilder og komme i kontakt med befolkningen som ofrer helsen sin for vårt giftige elektroniske søppel. Og ikke minst, det at vi brukte mye tid gjorde det til slutt mulig for oss å finne det vi lette etter: Lassevis med mobiltelefoner og mobilbatterier – også Nokia og Sony Ericsson telefoner made in Sweden eller Finland – som utgjorde en helserisiko for lokalbefolkningen.

I Kawama-gruven fikk vi erfare at investeringen i tid også ga oss beskyttelse. Også her hadde vi lagt opp til å filme i tre døgn i gruvene og å bo i de samme plastikkskurene som gruvearbeiderne. Vi visste på forhånd at mange gruvearbeidere i Kongo har sterke antipatier og aggresjoner mot hvite mennesker, som de ser på som utbyttere og årsak til deres fattigdom og harde arbeidskår. Den første ettermiddagen/kvelden satte vi derfor av til å bli kjent med folk og forklare hvorfor vi hadde kommet til Kawama. Kameraet lot vi ligge i bilen. Blant annet besøkte vi landsbysjefen sammen med andre lederskikkelser blant gruvearbeiderne. De lovet oss fri adgang til filming i gruva og beskyttelse. Vi satt også mange timer og snakket med gruvearbeidere på den lokale baren/discoen utover kvelden, før vi la oss blant rottene sammen med gruvearbeiderne i ”gjesterommet” i plastskuret.

Da vi tidlig neste morgen gikk de få kilometerne fra gruelandsbyen og kom fram til koboltgruva, ble vi møtt av en gruppe aggressive og sinte gruvearbeidere. De truet med å jule

oss opp og jage oss bort fordi vi som hvite var skyld i deres problemer. Vi ble reddet av at landsbysjefen fikk beskjed om urolighetene. Ganske snart kom han på motorsykkel og forklarte hvorfor vi var i gruva og fikk roet ned gemyttene, slik at vi kunne begynne å filme. Like etterpå ble vi igjen møtt av sinte gruvearbeidere. Denne gangen reagerte de på at vår regissør i filmteamet var kvinne. I henhold til gruvearbeidernes tradisjon og tro, skal ikke kvinner være til stede i gruver. De fører nemlig til ulykker. Igjen ble landsbysjefen tilkalt. Han samlet sammen gruvearbeiderne og forklarte nok en gang hvorfor vi var i gruva og at det var viktig at vi fikk filme hvordan deres arbeidsforhold er. Dermed løste situasjonen seg opp igjen, og vi fikk ikke flere problemer med gruvearbeiderne (derimot kom sikkerhetspolitiet seinere på dagen og stanset filmingen...).

7. FELTARBEID OG RESEARCH UNDERVEIS

En tilfeldig omvisning

Som nevnt holdt mobilbransjen kortene tett til brystet før vi dro til Kongo, Kina og Hong Kong. Ikke minst gjaldt dette hvilke underleverandører Nokia, Sony Ericsson og de andre mobilselskapene har i Kina.

Gjennom research av rapporter og dialog med våre kontakter i Hong Kong og Kina hadde vi før vi reiste funnet ut at Nokia, Samsung, Motorola og LG kjøper mobilbladere fra Flextronics Xixiang. Jenny Chang hadde selv vært i felten og intervjuet arbeidere som jobbet på samlebåndene hos Flextronics Xixiang. Og hun hadde fått bekreftet fra fabrikkledelsen hvilke mobilselskaper som var deres kunder. Når vi valgte å snakke med arbeidere fra denne fabrikk, visste vi at deres historier ville være relevante for oss som forbrukere.

Når det gjaldt BYD Baolong visste vi derimot ikke noe om kundeforhold på forhånd (selv om vi hadde leste artikler og nyhetsmeldinger som kunne tyde på at Nokia muligens var deres kunde). Vi hadde heller ikke noe oppdatert kunnskap om hvordan arbeidsforholdene var på fabrikk. Grunnen til at vi valgte å undersøke fabrikk, var at BYD er verdens største produsent av mobilbatterier, og at kobolt fra Kongo er en vital råvare til denne produksjonen.

Da vi kom til industribyen Shenzhen foretok vi derfor feltarbeid både i forhold til kundeforhold og til arbeidsforhold. Vi startet med å oppsøke BYDs hovedkvarter, som også ligger i Shenzhen. Her ba vi om tillatelse til å besøke BYD Baolong og få intervju med noen fra ledelsen. En av informasjonsmedarbeiderne i BYD tilbød oss da en omvisning i selskapets utstillingshall. Her fantes både modeller av selskapenes fabrikk og eksempler på produkter som BYD lager.

Under omvisningen la vi merke til mobilbatterier i utstillingsmontrene som var merket med Nokia og andre kjente mobilnavn. Gjennom den uformelle samtalen under omvisningen fikk vi ved å fokusere på vår nordiske bakgrunn vite av informasjonsmedarbeideren at både Nokia og Sony Ericsson er BYDs kunder når det gjelder mobilbatterier. Men foreløpig hadde vi bare denne informasjonen muntlig. Gjennom en rekke mailer fram og tilbake til BYD fikk vi etter besøket omsider skriftlig bekreftelse på at BYD ikke bare leverer mobilbatterier til Nokia og Sony Ericsson, men også til Samsung, Motorola og LG. Det spontane besøket til BYDs hovedkontor og omvisningen i BYDs skryterom ga oss altså den informasjonen som verken mobilselskapene eller deres underleverandører ville gi oss når vi formeldt henvendte oss til dem.

Den samme omvisningen førte for øvrig også til at vi kom på sporet av at BYD får koboltkjemikalier fra det belgiske selskapet Umicore, som igjen får kobolt blant annet fra Katanga-provinsen i Kongo.

Utenfor porten

Mens vi på forhånd hadde avtaler med arbeidere fra Flextronics fabrikken, hadde våre kontakter i Kina ingen aning om forholdene på BYDs fabrikk. Vi brukte derfor flere dager til å gjøre egen research utenfor fabrikkportene til BYD Baolong gjennom dybdeintervjuer med 7 arbeidere. Selve intervjuene ble gjort av Jenny Chan og hennes kollega i Kina. For å unngå oppmerksomhet hos fabrikkledelsen og oppstuss blant forbipasserende, holdt vi ”hvite” oss i bakgrunnen. Resultatene av intervjuene ble skjematisk ført opp i forhold til lønn, lengde på arbeidsdager, bruk av bøter, boforhold, etc.

Feltarbeidet avslørte flere alvorlige anklager mot BYD Baolong som for eksempel lave lønninger og lange arbeidsdager i strid med kinesisk lov, og helserisiko på grunn av bruk av kjemikalier. Arbeiderne bekreftet også at BYD lager batterier for de store mobilselskapene. En av arbeiderne fortalte til og med at hans jobb var å lime på mobilselskapenes navn på batteriene.

En av arbeiderne som hadde blitt intervjuet under feltarbeidet sa seg etterpå villig til å la seg intervjuer til dokumentaren – mot løftet om anonymitet. Han fungerte dermed som målbærer av det vi hadde funnet ut i feltarbeidet utenfor fabrikk.

Beviser

I en så uoversiktlig industri med forgreninger i alle retninger og i mange land over flere kontinenter, var det viktig å finne beviser for mobilens livssyklus og det den medfører for mennesker og miljø underveis. Vi måtte sikre oss at ikke mobilselskapene kunne så tvil om vår dokumentasjon. Noen eksempler på hvordan vi gikk fram:

Til tross for at det var en kjent sak at store mengder elektronisk avfall havner i Afrika og Asia, var det ingen som kunne fortelle oss om det fantes mobiltelefoner på disse avfallshaugene. Selv Jim Puckett, leder av Basel Action Network og kanskje verdens fremste ekspert på eksport av farlig elektronisk avfall, hadde kunnskap om dette. Faktisk hadde Jim Puckett tidligere vært i Guiyu, uten at han hadde sett mobiler blant det elektroniske avfallet.

Gjennom lokale kjentfolk, god tid og systematisk kjøring på kryss og tvers av Guiyu fant vi til slutt den ene sjappa etter den andre som var fylt opp med både ødelagte mobiler, mobilbatterier og mobilladere. Systematisk gjennomgang av haugene og sekkene med avfallet førte til slutt til at vi fant både mobiler, batterier og ladere merket med Nokia og Sony Ericsson, til og med ”Made in Sweden”. Vi sørget da ikke bare for å filme disse bevisene. Vi tok også med oss eksemplarer av disse mobilene og mobilbatteriene fra Guiyu tilbake til Norge.

Det samme gjorde vi i forhold til den ulovlige bruken av overtid på Flextronics Xixiang fabrikken i Shenzhen. Etter at de hadde fortalt oss om dette i første intervjurunde, ba vi dem ta med lønnslipper som kunne dokumentere lovbruddene. Noen dager seinere filmet vi seansen da arbeiderne viste oss lønsslippene. Men vi tok også kopier av lønsslippene og tok dem med tilbake til Norge som beviser på selskapets behandling av arbeiderne.

8. LA KAMERA GÅ

Skjult kamera

På grunn av de vanskelige forholdene i landene vi skulle til, samt det faktum at mobilindustrien holdt kortene tett til brystet, var vi forberedt på å bruke skjulte opptak for å dokumentere de stengte dørene og forholdene som menneskene bak mobilens fasade jobber og lever under. Både i Kongo og Kina ble dette aktuelt.

Under oppholdet i avfallsbyen Guiyu i Kina kom vi stadig opp i situasjoner hvor vi i det skjulte lot kamera gå. Vi var uønsket i byen og ble stadig beordret til å skru av kamera eller regelrett jaget. I disse situasjonene var det nødvendig å fortsette filmingen for å vise hvordan det blir forsøkt å holde skjult hvilke forhold innbyggerne lever under, samt for å dokumentere at mobiltelefoner havner på de elektroniske avfallshaugene.

Andre ganger måtte vi filme de enorme mengdene elektronisk avfall som ligger langs gatene i Guiyu skjult fra bilvinduet til sjåføren og kjentmannen vår. Den samme metoden måtte vi til dels bruke i Hong Kong da vi gikk opp smuglerruta inn til Kina. Også her var aggressiviteten mot oss stor, da vi kom over en rekke depoter for ulovlig avfall. Filming gjennom, over og under gjerder ble en nødvendighet for å dokumentere omfanget og innholdet i depotene.

Det samme ble vi nødt til å gjøre i forhold til mobilfabrikkene, som hadde sagt nei til våre forespørsler om besøk og intervju. Ved Flextronics Xixiang tok vi oss opp i øverste etasje på et hotell rett ved fabrikkens område, inkludert fabrikkinternatene som huser rundt 6000 jenter som jobber ved samlebåndene.

I Kongo dreide den skjulte filmingen seg mye om å dokumentere hvordan myndighetene forsøkte å hindre oss innsyn i gruvearbeidernes kår. Vi fikk tidlig signaler om at vår filming var uønsket. Da informasjonsministeriet plutselig annullerte filmtillatelsen vi hadde fått, filmet vi seansen hvor sjefen for ministeriet sammen med en delegasjon kom til hoteller med beskjeden. Også da vi ble stanset under filmingen i gruvene og brakt til sikkerhetspolitiets stasjon, og senere deportert til provinshovedstaden og fratatt pass, filmet vi deler av denne prosessen skjult.

Selv i Norge ble vi tvunget til å bruke skjult kamera for å avdekke forhold i mobilens livssyklus. Etter avtale med Elkjøp filmet vi fra et vindu i deres lokaler organiserte utenlandske grupper som stjeler elektronisk avfall fra deres returmottak på Lørenskog. Vi fikk dessuten tillatelse fra Elkjøp til å bruke film fra deres overvåkningskamera til dokumentaren vår.

Konstant filming

For å fange opp situasjoner – ikke minst i forhold til at vi jobbet mot en svært lukket industri – lot vi kamera gå så mye som mulig. I Guiyu betydde dette for eksempel at vi filmet nesten konstant mens vi kjørte på kryss og tvers i byen, at vi filmet når vi gikk ut av bilen og langs veien eller inn på områder hvor elektronisk avfall ble demontert, eller når vi sto og pratet med folk.

På denne måten fanget vi opp forsøkene på å holde ting skjult og den fiendtlige holdningen til journalister. Eller vi rakk å filme kvinner som satt og demonterte kretskort i smeltet bly mens de innåndet den giftige gassen – før noen rakk å stanse oss.

Som aksjonærer i Oljefondet

Vi fikk som nevnt avslag på forespørsel om å intervju ledelsen og besøke fabrikker i Kina. Etter å ha intervjuet arbeidere som fortalte oss om de harde arbeidsforholdene på Flextronics Xixiang og fulgt Liying til hennes landsby og jakten hennes på ny jobb, bestemte vi oss for å benytte en uortodoks metode for å få innpass i fabrikken.

Vi hadde før avreise til Kina funnet ut at Statens Pensjonsfond (Oljefondet) har aksjer for 67 millioner kroner i selskapet. Som norske statsborgere oppsøkte vi derfor portvakta ved fabrikken og forlangte å få snakke med ledelsen og undersøke arbeidsforholdene som aksjonærer i selskapet.

Dette skapte forvirring og mens vakta undersøkte saken, tok vi oss videre inn på fabrikkområdet mens vår kameramann Mika Koskinen filmet. En av oss hadde i tillegg på seg et lite spionkamera, i fall noen skulle stanse Mikas filming.

Fabrikk sjefen ble raskt tilkalt, og vi forklarte at vi som journalister ønsket å inspisere fabrikken og gi ledelsen anledning til tilsvarende i forhold til de alvorlige anklagene fra arbeiderne, som inkluderte beskyldninger om lovbrudd på fabrikken. Oppstyret vi skapte som aksjonærer bidro til å delvis oppnå målet: En sjef fra konsernets hovedkontor i Singapore ble fløyet inn og dagen etterpå fikk vi et intervju med en annen sjef som ble hentet fra Hong Kong.

Skygging og skipsregister

Noe av det vanskeligste å dokumentere i livssyklusen til mobiltelefoner er mistanken om at elektronisk avfall – inkludert mobiltelefoner – ulovlig eksporteres ut av Vesten til land i Asia og Afrika (hvilket er brudd på Basel-konvensjonen).

I Hong Kong fant vi som nevnt en rekke depoter med slikt avfall. Og ved å benytte seg av skygging av transporten fikk vi dokumentert den ulovlige eksporten. Vi hadde gjort avtale om å møte Jim Puckett (BAN) i Hong Kong, etter at vi fant ut at han også var i Kina. En dag kjørte vi rundt sammen med han i Hong Kongs grenseområder mot Kina for å finne depoter med elektronisk smugleravfall. Da oppdaget vi en lastebil full av elektronisk avfall kjørende på veien. Vi bestemte oss for å følge den mens vi filmet.

Etter en halvtimes skygging endte lastebilen på nok et depot hvor den kjørte inn porten og tømte avfallet. Bak gjerdene oppdaget vi en stor skipskonteiner med elektronisk avfall. Vi noterte ned nummeret på konteineren og sjekket det opp mot K-Lines nettbasert skipsregister (<http://www.kline.com/>). Det viste seg da at konteineren hadde ankommet havna i Hong Kong dagen før med skipet Hanjin Beijing, og at skipet kom fra en havn i Italia. Vi kunne med andre ord slå fast at det elektroniske avfallet i konteineren i strid med Basel-konvensjonen hadde blitt ført ut av Europa.

For å få bilde av Hanjin Beijing kontaktet vi vesseltracker.com, som har fotografier og informasjon om skip (<http://www.vesseltracker.com/en/Ships/Hanjin-Beijing-9115731.html>). Ved å signe seg inn på vesseltracker.com som bruker fikk vi tilgang til navn og adresse på fotografene som hadde bilder av Hanjin Beijing. Slik fikk vi foto av skipet med i dokumentaren.

Bestikkelser

Kongo er ett av mange land i Afrika som kritiseres for å være gjennomsyret av korrupsjon. Vi skulle oppleve sannheten i dette. Det tok oss nesten en uke med byråkratisk spissrotgang i

provinshovedstaden Lubumbashi før vi som nevnt til en pris på 500 US dollar endelig fikk filmtillatelsen i hende. Men da vi hadde pakket bilen og sto klar til å kjøre ut til gruveområdene en dags reise unna, fikk vi plutselig besøk av sjefen for informasjonsministeriet på hotellet. Han ga kort og godt beskjed om at filmtillatelsen vår var annullert på grunn av sikkerhetssituasjonene i landet (pengene vi hadde betalt for tillatelsen fikk vi aldri igjen).

Vi hadde allerede i dagene før fått mange signaler på at vår filming ikke var ønsket, verken i Lubumbashi eller i gruvene. Og at motviljen ikke hadde noe med krigen i det østlige Kongo å gjøre, men at myndighetene ikke ønsket vårt innsyn i hvordan koboltarbeiderne har det.

Vi hadde skaffet oss de andre nødvendige papirene. Men uten selve filmtillatelse ville hele oppdraget i Kongo bli mislykket. Vi kom fram til at siste mulighet var å få denne tillatelsen fra gruveministeren. Gjennom kontakter fikk vi et møte hos en av personene høyt oppe i hierarkiet. Vi fikk beskjed om at filmtillatelse ikke var noe problem. Likevel skjedde det ingen ting. Våre skjønnte da at alle i ministeriet satt på gjerdet og ventet på ”betaling” for å ordne filmtillatelsen. Det endte med at vi måtte stikke 100 US dollar i hånden på rette person for å få saken til å rulle. Like etterpå hadde vi filmtillatelsen, undertegnet gruveministeren, i hende og kunne reise til Kawama-gruven.

9. FAKTASJEKK OG KILDEKRITIKK

Sjekking av fakta og problemer

I og med at mange av aktørene i mobilens livssyklus holdt kortene tett til brystet, var vi nødt til å gå til andre kilder for å få informasjonen vi var ute etter.

Det belgiske selskapet Umicore – som henter kobolt fra Kongo – ville eksempelvis ikke fortelle hvilke kunder de har for koboltkjemikalier de lager på fabrikken sin i Kina. Koboltkjemikalier (litium kobolt diokside = LiCoO_2) er en av de viktigste ingrediensene til mobilbatterier. Vi gikk da runden til det vi gjettet oss til kunne være sannsynlige kunder til Umicore. Etter hvert fikk vi napp hos BYD. Det kinesiske selskapet, som er verdens største produsent av mobilbatterier, bekreftet skriftlig på e-post at deres mobilbatterifabrikk (BYD Baolong) i Shenzhen kjøper koboltkjemikalier fra Umicore.

Da Umicore fikk forelagt BYD's bekræftelse, svarte selskapet at de prinsipielt verken kunne bekrefte eller avkrefte hvem som var deres kunder. Men i samme åndedrag sa Umicore at ”hvis dere har disse opplysningene med i dokumentaren, vil dere ikke få problemer fra oss”. Vi kunne med andre ord slå fast at kobolt fra Kongo ender opp i de store mobilselskapenes telefoner: BYDs mobilbatterier er laget med koboltkjemikalier fra Umicore, som igjen henter kobolt fra Katanga-provinsen.

Men hvilke av de store mobilselskapene får sine mobilbatterier fra BYD? Nokia og Sony Ericsson hadde som nevnt avslått å fortelle noe som helst om sine underleverandører før vi reiste til Kina. BYD av slo på sin side vår forespørsel om besøk i mobilbatterifabrikken deres (BYD Baolong). Arbeidere ved fabrikken fortalte oss imidlertid at BYD lager batterier til alle de store mobilselskapene, inkludert Nokia og Sony Ericsson. Og vi observerte selv batterier med Nokia emblem i utstillingshallen til BYDs hovedkvarter i Shenzhen.

Etter flere e-postrunder med BYD kom en skriftlig bekræftelse fra dem på at de leverer mobilbatterier til alle de fem store mobilselskapene, inkludert Nokia og Sony Ericsson. Nok en gang forela vi denne informasjonen til den andre parten, denne gangen i form av et skriftlig

notat som oppsummerte hvilke fakta og informasjon som kommer fram i dokumentarene. Verken Nokia eller Sony Ericsson hadde noe å utsette på faktagrunnlaget. Følgelig kunne vi slå fast i dokumentaren at mobilbatteriene til Nokia og Sony Ericsson er laget med koboltkjemikalier fra Umicore, som igjen henter kobolt fra Katanga-provinsen i Kongo. Trodde vi...

Noen timer før dokumentaren med fabrikkene i Kina ble vist, ga imidlertid Sony Ericsson helt uventet beskjed om at BYD's fabrikk i Kina ikke produserte batterier for dem. Da vi konfronterte BYD med dette, fikk vi en skriftlig beklagelse hvor selskapet sa at de hadde gitt oss feil opplysning ad Sony Ericsson (de andre 4 store mobilselskapene er BYDs kunder). Hvorvidt Sony Ericsson av taktiske årsaker bevisst lot være å reagere tidligere på BYDs informasjon til oss om at de leverer mobilbatterier til Sony Ericsson, er vanskelig å si. Det er heller ikke godt å vite om BYD som underleverandører til multinasjonale konsern har forandret forklaring når det har gått opp for dem hvilke kontroverser dette kunne ha skapt i Norge.

Sony Ericsson sier selv at det tok tid for dem å sjekke opplysningene i dokumentaren vår, og at de akkurat rett før sending fikk bekreftet fra deres folk i Kina at de likevel ikke kjøpte batterier fra BYD. Uansett viser eksempelet at selv om underleverandør skriftlig bekrefter et kundeforhold, og kunden ikke har noe å utsette på dette faktagrunnlaget i første omgang, så trenger det ikke å stemme med virkeligheten.

Upålitelige kilder – eller utidig press?

Dobbeltsjekking av fakta og kilder foregikk helt fram til sending av dokumentarene. I ett tilfelle ble deler av et intervju luket ut bare noen dager før sending. Det gjaldt intervju vi gjorde med Silvain Lukonge i Kongo.

Silvain Lukonge, som i en årrekke har jobbet for firmaer som transporterer mineraler ut av Katanga-provinsen, hevdet i intervju med oss i Lubumbashi at det belgiske selskapet Umicore (som Oljefondet har eierinteresser i) fremdeles kjøper kobolt fra koboltgravere i den uformelle sektoren. Den uformelle sektoren er kjent for å være spesielt håpløs med barnearbeid og farlige gruver. Vi sendte Umicore hans anklager mot selskapet sitert ord for ord og ba om kommentarer. Umicore avviste anklagene og hevdet på sin side at de sluttet å kjøpe kobolt fra denne type gruver i 2005, og at de etter den tid kun kjøper kobolt fra industrialiserte gruver i Katanga-provinsen.

Men Umicore nektet å oppgi hvilke gruver dette i så fall dreide seg om. Vi kom derfor i en situasjon der det var ord mot ord. Lenge var vi derfor innstilt på å presentere begge versjonene i dokumentaren. Helt til det siste sto Silvain Lukonge på sitt og hevdet at Umicore løy for å skjule den ubehagelige sannheten. Lukonge hadde sågar jobbet for et firma som transporterte mineraler ut av Kongo nettopp for Umicore helt fram til 2008.

Like før sending fikk vi imidlertid en mail fra Silvain Lukonges tidligere sjef. I mailen avviste sjefen at deres firma hadde transportert kobolt for Umicore lenger enn til 2005. Vedlagt i mailen lå også brev fra Silvain Lukonge hvor han overfor sin eks-sjef skriver at NRK har misforstått ham. Når vi tar en siste telefon til Silvain Lukonge har pipa plutselig fått en annen lyd. Han sier at han husket feil og ber oss innstendig om å ta ut den delen av intervjuet med ham som handler om Umicore, noe vi etterkommer.

Hvorvidt Silvain Lukonge ble truet til å endre forklaring, eller om han faktisk har husket feil og gitt oss gale opplysninger, er vanskelig å vite. Men Umicore forsøkte ikke å benekte annen informasjon som kommer fram i dokumentaren, til tross for at de gjerne skulle sett at den ikke kom fram i offentligheten.

10. SLIK GIKK DET

Lysbakken tar affære

Connecting People ble vist tre onsdager på rad i oktober 2009 i timesendinger som også inkluderte studiodebatter. Under den siste sendingen annonserte forbrukerminister Audun Lysbakken at han samme dag hadde sendt brev til elektronikkbransjen i Norge og innkalt til et møte. Med henvisning til det som kom fram i dokumentane påpekte ministeren forbrukerens rett til å vite hvor mobilene kommer fra og under hvilke forhold de blir laget. Han krevde at bransjen må gjøre sitt for å kunne tilby forbrukerne etiske og miljømessige forsvarlig mobiler.

Responsen fra bransjen var stor. Alle de store mobilselskapene, forhandlerne og butikkjedene, samt organisasjoner som jobber med merking og forbrukerinteresser, møtte opp på Lysbakkens kontor 16. november 2009. På møtet ble det vedtatt å sette ned en arbeidsgruppe som skal legge fram tiltak for å skape åpenhet omkring hele livssyklusen til mobiltelefoner. Arbeidsgruppen skal ledes av Elektronikkbransjen, hvor bedrifter, organisasjoner og myndigheter skal delta.

I Europeisk sammenheng er dette arbeidet ganske unikt. Forbrukeroppmerksomhet har i mange land ført til at bransjen blir utfordret av aktivister og organisasjoner. Men her har norske myndigheter på bakgrunn av Connecting People serien tatt direkte initiativ til en arbeidsgruppe som skal jobbe for full åpenhet og etiske mobiler. Departementet skal selv sitte i arbeidsgruppa som vaktbikkje, ifølge Audun Lysbakken.

Men like viktig tror vi prosjektet har vært for at hver enkelt forbruker skal kunne ta aktivt valg, delta og forstå hvilke rolle de selv har i en verden bak prislappens forside. Forbrukerjournalistikken skylder folk å ta belastningen det er å undersøke virkeligheten bak reklamen og prislappen. Myndighetenes involvering er journalistikken bonus, mens vår oppgave er å løfte fram de skyggefulle sider gjennom journalistikken – med mål om å gi folk kunnskap og dermed mulighet til å agere.

Skjebnen til jentene i fabrikken

Jentene ved samlebandene til Flextronics Xixiang tok ikke en ubetydelig risiko ved åpent å fortelle om sine erfaringer på fabrikken. Etter at vi møtte dem og intervjuet dem i februar 2009 har vi gjennom våre kontakter i Hong Kong og Kina fulgt med på deres skjebner og bedt om å bli orientert hvis noe skulle skje med dem. 4 av de 6 vi intervjuet har i ettertid sluttet å jobbe i fabrikken, to står fremdeles ved samlebandene.

Når det gjelder vår hovedperson, Liying, lyktes det henne ikke å finne noen ny fabrikk å jobbe på. Hun havnet derfor våren 2009 tilbake hos Flextronics Xixiang, fabrikken hun sluttet på fordi hun ikke orket arbeidsforholdene der. Tatt i betraktning hennes åpenhjertige utlevering av seg selv og sitt forhold til Flextronics-fabrikken, var vi en stund usikker på hvordan vi skulle håndtere hennes rolle i dokumentaren. Men på seinsommeren 2009 fikk vi vite at Liying igjen hadde sluttet hos Flextronics Xixiang og fått seg jobb i en annen fabrikk.

Krigen og planer som gikk i vasken

Å planlegge en dokumentar som innebærer reise til et krigsherjet land har sin risiko. I utgangspunktet skulle vi ikke bare reise til koboltgruvene i Katanga-provinsen i det sørlige Kongo. Planen var også å reise til coltan- og tinngruvene i Kivu-provinsene i det østlige Kongo. Tinn brukes til lodding av de elektroniske komponentene i mobiler, mens kondensatorene i mobiler er avhengige av coltan.

Mens Katanga-provinsen i stor grad har vært rolig siden krigens slutt i 2003, har Kivu-provinsene i øst vært preget av krigshandlinger og uroligheter helt fram til i dag.

Forbrukerinspektørens eget filmteam skulle ta seg av reisen til Katanga, mens et engelsk team på oppdrag fra NRK skulle filme i Kivu-provinsene. Oppblussingen av krigshandlingene i det østlige Kongo i oktober/november 2008 førte imidlertid til at vi måtte skrinlegge reisen til det østlige Kongo. Områdene hvor coltan- og tinngruvene ligger ble fullstendig fanget i de voldsomme kampene mellom regjeringshæren og opprørstyrken. Titusener av sivile ble drevet på flukt, og vi konkluderte med at det ville være helt uansvarlig å reise inn i området for å filme.

For å få med researchen vår i dokumentarene og avsløringene om hvordan ”blodmineraler” fra det østlige Kongo havner i våre mobiler, bestemte vi oss likevel for å ta med en liten sekvens om dette i den første dokumentaren. Vi brukte da film fra coltan- og tinngruver i det østlige Kongo som vi fant i NRKs arkiver etter en reportasjereise foretatt for noen år siden.